

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN KLASİK SONRASI DEVRİ'NİN (1600-1921) MANZUM ESERLERİ*

 Nuray TAMİR**

ÖZET

Türk dilinin tarihî dönemlerine ait adlandırmalar ve çeşitli sınıflandırmalar bulunmaktadır. Doğu Türklüğünün 15-20. yüzyıllar arasında yazı dili olan Çağatay Türkçesinin alt dönemleri için de tasnif çalışmaları yapılmıştır. Bu devre ait yaygın kabul gören tasnif J. Eckmann'a aittir ve bu tasnife göre üç alt dönemden oluşan Çağatay Türkçesinin son dönemi "Klasik Sonrası Devir (Post-Classical Period) (1600-1921)" olarak adlandırılmıştır. Ali Şîr Nevâyî ile en mükemmel seviyesine ulaşmış olan Çağatay Türkçesi manzum eserleri, Nevâyî'yi örnek alarak satırlarını nazma dökenlerle hem Orta Asya'da hem de Osmanlı sahasında devam etmiştir. Osmanlı devri şairlerinin Nevâyî'ye yaptıkları nazireler bulunmaktadır. Bu dönemde Orta Asya Türk Hanlıklarında, Hanların emriyle devam ettirilen edebî faaliyetler vardır. Saray ve çevresindeki bu edebî faaliyetlerde bulunan birçok şair tarafından hazırlanan divanlar dışında, tercüme, tarih, hikâye vd. türlerde de manzum eserler yazılmıştır. Bu çalışmada 17. yüzyıldan itibaren belirlenen şairler ve manzum eserleri üzerinde durulacak; yazılış sahalarına, türlerine, temalarına göre belirlenen eserler kronolojik olarak tasnif edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Orta Asya Türk Hanlıkları, Klasik Sonrası Devir, manzum eserler, eser tasnifi

The Poetical Works of Chagatay Turkish during the Post-Classical Period (1600-1921)

ABSTRACT

There are names and various classifications of historical periods in the Turkish language. Classification studies have also been conducted for the sub-periods of Chagatay Turkish, the written language of Eastern Turkic between the 15th and 20th centuries. The widely accepted classification of this period is J. Eckmann, and according to this classification, the last period of Chagatay Turkish, which consists of three sub-periods, is called "Post-Classical Period (1600-1921)". Chagatay Turkish poetic works, which reached their most perfect level with Ali Şîr Nevâyî, continued both in Central Asia and in the Ottoman field with those who put their lines into verse by taking Nevâyî as an example. The poets of the Ottoman period wrote nazirs to Nevâyî. During this period, literary activities were conducted in the Central Asian Turkish Khanates, which were carried out by the order of the khans. Apart from the divans prepared by many poets in these literary activities in and around the palace, works in verse were written in the genres of translation, history, story, etc. This study will focus on the poets and their works in verse from the 17th century onwards; the works will be classified chronologically according to their fields of writing, genres, and themes.

Key Words: Chagatay Turkish, Central Asian Turkish Khanates, Post-Classical Period, poetical works, classification of works

* Bu çalışma, 19-21 Ekim 2023 tarihleri arasında Sakarya / Türkiye'de gerçekleştirilen XV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda sunulan basılmamış bildirinin genişletilerek gözden geçirilmiş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara / TÜRKİYE, nuray.tamir@hbu.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: Tamir, N. (2025). Çağatay Türkçesinin Klasik Sonrası Devri'nin (1600-1921) manzum eserleri. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(49), 515-537. <https://dx.doi.org/10.21550/sosbilder.1622281>

Gönderim Tarihi / Sending Date: 17 Ocak / January 2025

Kabul Tarihi / Acceptance Date: 21 Nisan / April 2025

Giriş

Türk dili 7. yüzyıldan itibaren bilinen ilk yazılı metinlerinden bugüne gelişmesini devam ettirmiş ve farklı coğrafyalara dağılan tarihî Türk lehçeleriyle pek çok eser meydana getirilmiştir. 13. yüzyıldan itibaren Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılan Türk dilinin Orta Asya'da 15-20. yüzyıllar arasındaki yazı dilini Çağatay Türkçesi oluşturmuştur. Beş yüz yıllık bu devre ait farklı sınıflandırma çalışmaları bulunmakla birlikte, bunlardan kabul görmüş olanı J. Eckmann'ın 1966 yılında yaptığı tasniftir. Bu tasnifte Çağatay Türkçesinin üç alt dönemi vardır: "1. Pre-Classical Period / Klasik Öncesi Devir (15. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar) 2. Classical Period / Klasik Devir (1465-1600) 3. Post-Classical Period / Klasik Sonrası Devir (1600-1921)" (Eckmann, 1966: 9-10; Eckmann, 2003: 17). Çalışmanın konusu, bu üç alt dönemin sonuncusu olan "Klasik Sonrası Devir (1600-1921)" dönemine ait manzum eserler ile sınırlandırılmıştır.

Eckmann'ın yukarıda bahsi geçen tasnifinden sonra, 1800-1920 yılları arasını kapsayan "Çağatay Edebiyatının Son Devri" başlıklı yazısı, bahsedilen yıllar arasındaki şair ve müellifleri, edebî faaliyetleri ve ortaya konulan eserleri tanımamız açısından önemlidir. Eckmann, bu dönemle ilgili değerlendirmelerinde Çağatay Türkçesinin diğer dönemleri ile karşılaştırmalar yapmaktadır. Yazıda Klasik Dönem Çağatay eserlerinin Türkiye ve Batı Avrupa kütüphanelerinde bulunması sebebiyle onlara ulaşımın daha kolay olduğu, bu sebeple bu döneme ait şair ve yazarların eserleri ile birlikte tespitin de rahatlıkla yapıldığı üzerinde durulur. Klasik Dönem'den sonraki devirle ilgili olarak da o dönemin kaynaklarında ismi geçtiği hâlde eserleri tespit edilemeyen ya da eser ortada olmasına rağmen müellifinin tespit edilemediği gibi durumlar ortaya konur. Eckmann'ın eserlerle ilgili işaret ettiği alan Sovyetler Birliği sahasıdır ve Özbek bilginlerinin bu alanda çalışmalar başlattığını da söylemektedir. Ona göre bir diğer eksik de bu dönem şairlerinin, müelliflerinin ve eserlerin tam bir listesinin hazırlanmamış olmasıdır (Eckmann, 1963: 121-156). Onun bu son tespiti makalenin çalışma konusunu belirleyen sebep olmuştur. Tam bir listeye en yakın listeyi hazırlayabilmek, Eckmann'ın bu alanda belirlediği eksikliği gidermeye yönelik bir çalışmanın ilk adımı olacaktır.

Çalışmada veri toplamak için "araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar" şeklinde tanımlanan (Yıldırım & Şimşek, 2021: 189) doküman analizi / incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemle elde edilen veriler, belirlenen temalar altında toplanarak betimsel nitel analiz yöntemi ile incelenmiştir.

Dönemle ilgili müellifleri ve eserlerini bir araya getiren müstakil çalışmalar olmuştur. Bu çalışmalar ya Çağatay Türkçesi dönemlerinin tasniflerinde ya da belirli saha ve yüzyıllardaki müellifleri bir araya getiren incelemelerde sınırlı kalmıştır. Türkiye'deki ilk toplu bilgiler Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün MEB İslâm Ansiklopedisi'nde yazmış olduğu "Çağatay edebiyatı" maddesinde yer almış (ilk baskı 1945) ve "Gerileme ve Çökme Devri XVII.-XIX. Asırlar" başlığı altında bir araya getirilmiştir (1963: 316-323). Ardından Eckmann'ın "Çağatay Dili Hakkında Notlar" (1958); "Çağatay Edebiyatının Son Devri" (1963) çalışmaları ile dönemin müellifleri tanınmıştır. Kemal Eraslan'ın TDV İslâm Ansiklopedisi'nde yayımlanan "Çağatay Edebiyatı" (1993: 173) maddesinde "Gerileme ve Çöküş Devri (XVII.-XIX. yüzyıllar)" başlığı altında bu devir edebiyatı ve isimlerinden bahsedilmiştir.

Gönül Alpay'ın "XIX. Yüzyıl Özbek edebiyatına genel bir bakış" (1974); Feridun Tekin'in "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı" (2011), Fatma Açıık'ın "Özbek Edebiyatı" (2007); Emek Üşenmez'in "Modern Özbek Edebiyatı" (2011) adlı çalışmaları da Çağatay Türkçesinin klasik sonrası devrinin isimlerine dair bilgilere ulaşılan önemli kaynaklardır.

A. Tarihî Zemin

Klasik Sonrası Devrin (1600-1921) tarihî zemini incelendiğinde, Orta Asya'daki Türk Hanlıklarının hâkimiyetinin bu yüzyıllarda yer aldığı görülmektedir. Hanlıklar Dönemi'nin başlangıcı, Altın Orda Hanlığı'nın (1241-1502) dağılması sonrasında gerçekleşmiştir. Ercilasun'un değerlendirmelerine göre bu yıllarda Batı'da Kırım Hanlığı (1430-1783) hüküm sürmektedir; Doğu'da ise bugünkü Kazakistan bölgesinde Kazak Hanlığı (1465-1718); Bugünkü Afganistan, Pakistan ve Hindistan topraklarında Babur İmparatorluğu (1510-1858); Maverâünnehir'de Buhara Hanlığı (1512'den sonra-1920); Hârezm, Mangışlak ve bugünkü Türkmenistan'da Hîve (Hârezm) Hanlığı (1512-1920); Doğu Türkistan'da Yarkent (Saidiye) Hanlığı (1514-1678); Kuban Irmağı boyunca ve Azak'a kadar Karadeniz'in kuzeyinde Küçük Nogay Ordası (1557-1783); Doğu Türkistan'da Hocalar Devri (1678-1759); Fergana Vadisi'nin doğusu ile bugünkü Kırgızistan'da Hokand Hanlığı (1710-1876); bugünkü Batı ve Güney-Batı Kazakistan'da Kiçi Cüz Kazak Hanlığı (1718-1731); Bugünkü Kuzey-Doğu Kazakistan'da Orta Cüz Kazak Hanlığı (1718-1740); Bugünkü Güney-Doğu Kazakistan'da Ulu Cüz Kazak Hanlığı (1718-1742); Doğu Türkistan'da Yakup Bey Devleti (1863-1877) egemenliği vardır. Orta Cüz ve Ulu Cüz Kazak Hanlıkları 1822'de, Kiçi Cüz Kazak Hanlığı'nın ise 1824'te tamamen egemenliği sona ermiştir, yukarıdaki tarihler Rus Çarlığı'na bağlandıkları tarihlerdir (Ercilasun, 2023: 120-122).

Pek çok çabaya rağmen Türkistan Türklerinin bu dönemde birleşemedikleri görülmektedir. Siyasi mücadeleler ve iç karışıklıkların sonucunda Orta Asya Türk Hanlıkları giderek zayıf duruma düşmüştür. Köprülü, MEB İslâm Ansiklopedisi'nde yazdığı "Çağatay Edebiyatı" maddesinde, Rusların sahadaki hâkimiyetinin artmasıyla 1868 yılında Buhara; 1873 yılında Hîve (Hârezm); 1876 yılında ise Hokand Hanlığı'na Rusya tarafından son verildiğini anlatır (1963: 316-317).

B. Klasik Sonrası Devir Çağatay Türkçesi (1600-1921) Eserleri

Klasik Sonrası Devir'de Orta Asya'da varlığını sürdüren Türk hanlıklarının hükümdarları edebî faaliyetlere önem vermiş, saray ve çevresinde yetişen şairler ile yazarları destekleyerek edebî muhitler oluşturmuşlardır. Bu yıllara ait edebî eserler, dönemin ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesi ile meydana getirilmiştir. Eserler incelendiğinde manzum, mensur ya da manzum-mensur karışık biçimlerde olduğu görülmüştür. Çalışmanın konusu sadece manzum olanlarla sınırlandırılmıştır ve 17. yüzyıldan itibaren farklı kaynaklarda dağınık hâlde bilgilerine ulaşılan şairler ile manzum eserlerinin bir araya getirilmesi amaçlanmıştır. Belirlenen eserler yazılış sahalarına, telif tarihlerine göre kronolojik olarak sıralanmış ve kendi içerisinde türlerine, temalarına göre tasnif edilmeye çalışılmıştır. Bu isimler belirlenirken müstakil çalışmalar, dönemin şair tezkireleri, bu eserler üzerine hazırlanan lisansüstü tezler, makaleler vd. taranmıştır.

Dönemin eserleri ile ilgili yapılan incelemelerde, yazı çevrimi farklılıkları sebebiyle farklı adlandırmalar mevcuttur. Çalışmada bu adlandırma farklılıkları, tasnif edilen şair adları ve mahlaslarında bir arada gösterilmiştir. Yazı çevrimi harfleri yerine uzunluklar için düzeltme işareti ve ayın harfini gösteren ' işareti tercih edilerek ortak bir yazım yoluna gidilmiştir.

Tespit edilen eserlerin çoğunluğu Divan türünde yazılmış olsa da mesnevi, manzum hikâye, manzum sözlük ve tercüme türleri de bulunmaktadır. Klasik türler ağırlıkta olmakla beraber, konu bakımından yeniliklere gidildiği görülmektedir. Eckmann'a göre bu durum eserlerin söz varlığını etkilemekte, yeni konular işlenen eserlerde Çağatay gramer özellikleri değiştirilmeden yeni kelimeler (Özbek, hatta Rusça) kullanılmaktadır (1963: 123). Mairambek Kyzy, bu yıllardaki Rusça kelimelerin, haberleşme araçları, ulaşım terimleri, meslek adları,

ölçüler, kimyasal maddeler, boyacılık ürünleri, tütün ürünleri, bitki adları, gıda adları, ev eşyaları, kumaş, kıyafet adları, koşum takımları vd. alanlarda konuşma dilinde de yer aldığını örneklendirmektedir (2024: 763-776).

Edebî faaliyetler açısından bakıldığında Hîve (Hârezm) ve Hokand Hanlığı ön plandadır ve bu hanlıklardaki Türkçe şiirler Buhara Hanlığı'na göre daha fazladır. Fuad Köprülü, bu durumla ilgili olarak şu bilgileri verir: Buhara'daki Fars tesiri zamanla Farsçaya o bölgede önem kazandırmıştır ve 19. yüzyılda Mangıt Sülalesi burada Farsçayı hâkim kılmıştır. Buna rağmen Farsça ile birlikte Çağatayca şiir yazarlar da vardır. Ona göre yerli halkı millî kültürlerine bağlı olan Hîve ve Hokand hanlıklarında, Çağataycanın hükümdarların himayesi ile edebî yönden bir gelişme göstermesi pek tabiidir ve özellikle Hokand Hanlarının bu durumdaki rolleri küçümsenmemelidir (1963: 317, 322). Eckmann, bu dönemin edebî faaliyetleri için, şiirin bu dönemde nesre göre daha üstün olduğu, edebî türlerde belirgin bir yeniliğin olmadığı ve divan edebiyatındaki eski şiir türlerinin devam ettirildiği bilgisini verir (1963: 122).

Klasik Dönem'in şiirdeki büyük başarısı Nevâyî ile olmuştur. Sonraki dönemlerde meydana getirilen manzumelerde onun etkileri çok fazladır. Bu etkiler sadece Orta Asya coğrafyası ile sınırlı kalmamış, Osmanlı şairlerine de ulaşmıştır.

Dönemin şairleri için hazırlanan antoloji niteliğindeki şair tezkireleri sayesinde o dönemin şairleriyle ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu tezkirelere II. Muhammed Rahim Han'ın emri ile Tabibî'nin hazırladığı Mecmû'atü's-Şu'arâ-i Firûzşâhî; Ömer Han Dönemi'nde Fazlî'nin hazırladığı Mecmû'atü's-Şu'arâ-i Fazlî / Mecmû'a-i 'Ömer Hân (1821) adlı eserler ve dönemin beyaz adlı antolojileri örnek gösterilebilir (Eckmann, 1963: 128, 131, 145). Üşenmez'in tespit ettiği şair tezkireleri ise şunlardır: Mutribî - Tezkiretü's-Şuarâ (1605); Muhammed Bade Melahâ Semerkandî - Müzekkirü'l-Ashâb (1692); Fazlî Nemenganî - Mecmua-i Şâirân (1821); Kâri Rahmetullah Vâzıf - Tuhfetü'l-Ahbâb (1871). Bu eserlerde 720'den fazla sayıda şair ve eserleri hakkında bilgi yer almıştır (2011: 121-122). Mecmua-i Şâirân, Eckmann'ın belirttiği Mecmû'atü's-Şu'arâ-i Fazlî / Mecmû'a-i 'Ömer Hân adlı eserdir.

1500'lü yıllarda ortaya çıkan hanlıklar varlıklarını 1600'lü yıllarda da devam ettirmiş ve bu yıllarda Çağatayca eserler veren şairler Klasik Sonrası Devir içerisinde değerlendirilmiştir. Bu sebeple başlangıç tarihleri çalışmanın başlığında belirtilen tarihten önce olsa da bu hanlıklar, şairler ve eserleri çalışmada incelenmiştir.

Klasik Sonrası Dönem'in hanlıkları ve bu hanlıklar zamanında manzum eserler ortaya koyan şairler, hanlıkların kuruluş yıllarına ve sahalarına göre kronolojik olarak şöyle sınıflandırılabilir:

1. Baburlu Sahası (1510-1858):

1510-1858 yılları arasında Bugünkü Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da Babur İmparatorluğu Dönemi'nde manzum eserler veren müellifler aşağıda gösterilmiştir:

Abdürrahim Han, Hân-ı Hânân Mirza Abdürrahîm Han, Rahîm (doğ. 1556-öl. 1627): Çağatayca şiirler yazdığı, bunun yanında Osmanlı ve (tarihî) Azerbaycan lehçelerini bildiği, yüzlerce şair ve sanatkârı himaye ettiği bilgisi Abdülbaki Nihâvendî tarafından verilmektedir (Köprülü, 1963: 315, Nihavandi 1925'ten; Konukçu, 1988: 290).

Mollâ İla Yâr / İlahyâr Kıpçak Özbek Atacı tarafından 1848/49 yılında istinsah edilen ve Farsça-Çağatayca manzum bir sözlük olan Nisâb-ı Türkî/ Nisâb-ı Türkî-i Tûrân ile ilgili tahminler Baburlu İmparatoru Cihângîr Şâh'a sunulduğu ve 16. yy. sonu veya 17. yy. başında ilk Hindistan topraklarında yazıldığı üzerinedir. Rylands Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki diğer bir nüshada ise 17. yüzyılda Muhammed Yakûb Belhî tarafından telif edildiği, 18 Aralık 1715

tarihinde ise istinsah edildiği bilgisi vardır (Sarıca, 2014: 25, 30-31; Kaman & Karagözlü, 2020: VII, 20). Hindistan'daki kütüphanelerde Nisâb-ı Türkî adıyla kayıtlı pek çok manzum sözlük bulunmaktadır ve bunlardan istinsahı bilinenlerde farklı müstensihlerin isimleri de geçmektedir (Bilkan, 1998: 14, 38, 42-43, 45, 47, 49-50, 57).

Fazlullah Han, 'Amûzâde-i Seyf Han: Çağatayca-Farsça manzum lugati Lûgat-ı Türkî (1684) adıyla bilinmektedir. Mevlevî Rahîmullah Hasbu'l-Hakîm tarafından 1817-1818 tarihlerindeki istinsahının dışında, Hindistan'da bu isimle yazmaları bulunmaktadır (Bilkan, 1998: 40, 50, 60). Risale-i Fazlullah Han olarak tanınan eserin diğer bir adının Kalkûta Lûgati olmasının sebebi, 1825'te Münşi Abdürrahim tarafından Kalkûta'da yayınlanmasıdır (Caferoğlu, 2001: 225).

Navvab Âğır Han: Padişah Âlemgîr¹'in beylerindendir ve Divân-ı Türkî adlı 8 varaklık eseri Hindistan'da bulunmaktadır (Bilkan, 1998: 90).

Kelimetullâh Hâce Pâdişâh, Hâce Rahmetullâh bin Hâce Nimetullâh oğlu Kelimetullâh, Hâce Pâdişâh (19. yy. ilk yarısı): 1837 yılında tamamlanan Nisâb-ı Kutbiyye isimli Çağatayca-Farsça manzum sözlüğü hazırlamıştır (Turan, 2019a: 7, 13, 16).

Hindistan'daki kütüphanelerde *Risâle-i Türkî, Lehçetü't-Türk* (1511) gibi diğer manzum lugatlar bulunmaktadır (Bilkan, 1998: 48, 53). Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin bu dönemde istinsah edilen nüshaları; Divân-ı Alî Şîr Nevâyî (istinsahı 1613), Divân-ı Nevâyî (istinsahı 1791) Hindistan sahasındaki diğer manzum eserler arasına girmektedir (Bilkan, 1998: 71, 74).

2. Buhara Hanlığı (1512'den sonra-1920)

“Özbek Hanlığı'nın devamı olarak 1599 yılına kadar Ebulhayr Han neslinden gelen hanlar tarafından” yönetilen (Tamir, 2014: 75); 1512-1868 yıllarında bağımsız, sonrasında Rusya idaresinde yarı bağımsız olarak varlığını devam ettiren Buhara Hanlığı'nda üç Türk sülalesinin hâkimiyeti vardır: Şibanoğulları (1500-1599), Canoğulları veya Astırhan Hanları (1599-1785) ve Mangıt Hanları (1785-1920). Rusların işgali sonrası Buhara Cumhuriyeti kurulmuş olsa da 1924 yılında ortadan kaldırılmıştır (Mirza Bala, 1979: 768-770).

Maveraünnehir'de hüküm süren Buhara Hanlığı zamanında aşağıda zikredilen şairler ve eserleri tespit edilmiştir:

Muhammed Şerîf Buhârî, Kul Şerîf (doğ. 1617-öl. 1697/8): Hikmet tarzında manzum olarak yazılan Kısas-i İr Hubbî, 1899 yılındaki Kazan yayınında Kısas-i Hubbî Hoca adını taşımaktadır (Tosun, 2012: 440).

Turdî (öl. 1699 veya 1700): Döneminin problemlerine de yer veren hiciv şiirleri dışında toplam on sekiz şiirden oluşan bir külliyyatı vardır (Eckmann, 1963: 122; Tekin, 2011: 1846). Köprülü, Mahdum Kul ile müşaarelerde bulunduğu bilgisini verir (1963: 320).

Sûfî Allahyar (1631/1633-öl. 1721): Divanı, mesnevileri ve hakkında Çağatayca şerhler yazılmış olan Sebâtü'l-Âcizîn adlı dinî-tasavvufî eseri bilinmektedir (Ercilasun, 2023: 126). Abik, 1800'e yakın beyitten oluşan Sebâtü'l-Âcizîn adlı mesneviyi, Anadolu sahasıyla beraber “yazı dili olarak Çağatayca'yı izleyen bütün Müslüman Türk dünyasında okunan bir eser” olarak değerlendirmektedir (2007a: 53, 57; 2007b: 29).

¹ Bilkan'ın verdiği isim muhtemelen, Babürlü hükümdarı Pâdişâh-ı Gâzî Âlemgîr Ebü'l-Muzaffer Muhammed Muhyiddîn Evrengzîb (1658-1707) (Nizâmî, 1995: 537) olmalıdır.

Sabir, Saykali / Hisriy (doğ. 1730-öl. 1789): Divanı, Ravzatü's-Şüheda isimli manzum ve dinî konulu eseri bulunmaktadır. Bunların dışında da eserleri vardır (Yıldırım, 2016: 12).

Mücrim-Âbid (18. yy. ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk yarısı): Türkçe ve Farsça divanları bulunmaktadır (Tekin, 2011: 1846).

Muhammed Şerif, Şevkî Kettekorganî (doğ. 1785-öl. 1871): Dibaçe-i Divan ve Gazaliyat-ı Şevkî ve Divan-ı Şevkî adlarıyla anılan; Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerinden oluşan Divanı vardır (Tekin, 2011: 1846).

Molla Kurban, Hırâmî (doğ. 1796-öl. 1860): Tercümeleriyle bilinen şair, Yusuf u Züleyhâ'nın ve Çâr Derviş adlı bir eserin manzum tercümelerini meydana getirmiştir (Tekin, 2011: 1846).

Abdulahad Han, Aciz (doğ. 1859-öl. 1910): Şiirleriyle diğer kişileri de şiir yazmaya yönlendirmiş, tezkirecilikte Afzal Pirmestî, Nimetullah Muhterem, Mir Sıddık Haşmet, Abdî, Karî, Rahmetullah Vâzih gibi isimleri teşvik etmiştir (Kızıltaş, 2012: 48²).

Muhammed Şerif Can Mahdum (doğ. 1865-öl. 1931): Şair, tarihçi, politikacı, sanatçı nitelikleri ile sayılan bir liderdir ve gençlere olan etkisiyle birlikte kültür hayatını canlandırması ile anılmaktadır (Alpay, 1974: 253, Allworth 1967'den).

Buhara Hanlığı'nda, Farsça şiirler yazan Mirza Sadık, Mirza Hasret, Perî Hisarî adlı şairlerin yanında, Vâle, Şevkî, Mücrim, Câmî, Humulî, Şükürî ve Hırâmî gibi hem Türkçe hem Farsça şiirler yazan şairler vardır (Tekin, 2011: 1846).

3. Hîve (Hârezm) Hanlığı (1512-1920)

Kurulduğu Hârezm bölgesi sebebiyle bu isimle de anılan Hîve Hanlığı sınırları, Hârezm vadisi ile birlikte Aral Gölü'nün güneyinden Merv'e dek uzanan bir alanı kapsamaktadır (Saray, 1998: 167; Saray, 2017: 2).

Hîve (Hârezm) hükümdarları resmî dil olarak Çağataycayı Farsçadan daha çok kullanmışlardır ve bu dönemde Ebûlgazi Bahadır Han (doğ. 1603-öl. 1663) tarafından yazılan Şecere-i Terâkime (1659) ve Şecere-i Türk (1663, daha sonra oğlu Enûşe Bahadır tarafından tamamlanmış) adlı eserler o dönemde Türkçeye verilen değeri göstermekle birlikte Çağatay edebiyatının bu sahadaki en önemli eserleri olmuştur (Köprülü, 1963: 318; Kafalı, 1994: 358-360).

Mûnis Mîrâb, Mûnis Hârezmî (doğ. 1778-öl. 1829): Nevâyî'yi kendi üstadı olarak kabul eden Mûnis Hârezmî'nin ilk divanı (1805) ve ilk divanı ile diğer şiirleri birleştirdiği Mu'nisü'l-'Uşşâk (1815, *Tekin'e göre* 1814) adlı divanı vardır (Eckmann, 1963: 123; Ercilasun, 2023: 127; Tekin, 2010: 22). Şairin şiirlerinden örnekler veren Eckmann, Şu'arâ (şairler) redifli gazelinde şairlerin yaşadığı zor durumları konu edindiği belirtir (1963: 124). Mûnis Mîrâb ve yeğeni Muhammed Rıza Âgehî Dönemi'nin resmî tarihçileridir (Togan, 1987: 256).

Muhammed Rıza Âgehî (doğ. 1809-öl. 1874): Ta'vîzü'l-'Âşıkîn adlı divanı; "Salaman ve Ebsâl", Sâdî Şirazi'nin "Gülistân", Abdurrahman Câmî'nin "Yûsuf ve Züleyhâ" ve Bedreddin Hilâlî'nin "Şâh ve Gedâ" adlı eserlerinin manzum tercümeleri bulunmaktadır (Eckmann, 1963: 126-127; Kalandarov, 2012: 68, 76).

Pelvan Niyaz Muhammed Mirza Bahşi Hârezmî, Pehlevanniyaz, Kâmil Hârezmî (doğ. 1825-öl. 1899): Şair, hattat ve heykeltıraşlığının yanında, ilk kez bölgesindeki notaların yazıya geçirilmesi ile ilgili sistem icat etmesiyle müzisyen olarak da anılmaktadır (Alpay, 1974:

² Bilgilerin alıntılandığı/Türkiye Türkçesine aktarıldığı kaynak belirtilmemiş.

253, Allworth 1967'den). Hîve ve Taşkent'te basılan taş basması Divan'ı / Dîvân-ı Kâmil 3680 beyitten oluşur ve klasik şairlerin divanlarında yer alan şiir türlerini içerir (Eckmann, 1963: 127). Bunun dışında Der beyân-ı ta'rîf ü tavsîf-i Taşkend adlı kasidesi (1897-1898) vardır (Eckmann, 1963: 128). Kâmil Hârezmî, Mûnis Hârezmî ve Âgehî ile birlikte devrinin en ilgi çekici isimleri olarak değerlendirilmektedir (Koca, 2024: 155).

II. Muhammed Rahim Han, Seyyid Muhammed Rahim Han, Fîrûz (doğ. 1865-öl. 1910): Kültür ve sanat hayatını canlandırması, sanatçı kişiliği ile her daldaki sanatçıları himaye etmesi, onları teşvik etmesi, bunun yanında 1874 yılında taş basması şeklinde ilk matbaanın kurulmasına öncülük etmesi, böylelikle yayın faaliyetinin geliştirilerek millete yerli dildeki kitaplara ulaşımı kolaylaştırması ile anılmaktadır. Âgehî ve Kâmil Hârezmî onun sarayında bulunmuşlardır (Alpay, 1974: 253, Allworth 1967'den).

Sarayında toplanan şairler yanında kendisi de Fîrûz mahlasını kullanarak şiirler yazmıştır. Onun emri ile, saray hekimi olan Ahmed Tabib, Tabibî mahlası ile Mecmû'atü's-Şu'arâ-i Fîrûzşâhî adlı hacimli bir antoloji hazırlamıştır, bu eser Hîve şehrinde saray basımevinde 1909 yılında taş basması olarak basılmıştır. Bu antolojide Fîrûz'un şiirlerinin yanında Âciz (Ürgenç Müftüsü), Âkıl (Hasan Murad Beğ), Beyanî, Esed, Gazî, Hakîrî (Ahund Mahdum), Kemalî, Râcî, Sâdık, Sa'dî, Sultanî, Şinâsî, Ümîdî vd. olmak üzere toplamda otuz üç şair ve her birinin şiirlerinden örnekler verilmiş, bu şairlerle ilgili olarak da Nevâyî'yi taklit ettikleri değerlendirmesi yapılmıştır (Eckmann, 1963: 128-129).

İvaz Otar, Avaz Ūtar/Ātar, Evez/Āvāz O'tar/Öter (doğ. 1884-öl. 1919): Ceditçi edebiyatın şairlerindendir (Eckmann, 1963: 129, 142). Tolkun (2018: 74), tespit ettiği sellemnâ redifli gazeller arasında bu şairin gazelini de örnek olarak verir. Açık (2007: 15), “gelecekte hür bir hayatın beklentisini dile getiren mısralar” olarak nitelendirdiği şiirler içerisinde şairin Halk, Emeldarlarge ve Sipahilerge adlı şiirlerini göstermektedir.

Muhammed Kâmil İsmâil Dîvânoğlu / Dîvânî (doğ. 1887-öl. 1938) Klasik tarzda eserleri olan şairin sellemnâ redifli gazeli de vardır (Tolkun, 2018: 68, 74).

Hîve Hanlığı'nda (Türkmen Bölgesi) ise aşağıdaki şairler eserler vermiştir:

İhsan Şeyh Dâna Ata, İhsan Ata Dana Ata Abulhan (17. yy): Şairin Dâna Ata Oğuznamesi adıyla bilinen manzum Oğuznamesi on sekiz dördlükten oluşmaktadır (Biray, 1989: 12; Ercilasun, 2019: 82).

Dövlətməmməd Āzādî, Garrımolla, Devletmehmet Molla, Azadi, Azadı (doğ. 1700-öl. 1760): Şair Mahtumkulu'nun babası ve onun ilim yolundaki ilk hocası olarak anılır (Sarıyev, 2014: 25-26). Vagz-ı Azad adlı nasihatname ve bir bölümü de siyasetname olarak değerlendirilebilecek mesnevisi dışında; Behiştname, Hekayat, Beş Namaz adlı dinî konuları işlediği mesnevileri de bulunmaktadır (Sağlam, 2020).

Mahdum Kulı / Mahdumkulı Firâkî, Mahtumkulu, Mahdumkulu, Mağtımğulı, Pirâğî (Firâğî) (doğ. 1733-öl. 1783?): 18. yüzyıl Türkmen şairlerinden olan Mahdum Kulı'nın divanının çok sayıda yazması bulunmaktadır (Ercilasun, 2023: 127; Kahraman, 2003: 393-394).

Nûr Muhammed Andelîb, Andelîb, Bî-çâre Andelîb, Andelîb-i Garîb, Andalıp, Andalip, Andelip, Andelib (doğ. 1660/1665/1670- öl.1740 / doğ. 1711- öl.1770): Türkmen şairi Andelîb'in şiirleri Beyaz adlı kitaplar dışında, Şâhnâme-yi Dîvâne Andelib adlı eserde bir araya getirilmiştir (Gezer, 2023: 128, 131). Şairin birden fazla destanından tamamı manzum olanı Kıssa-yı Fir'avn Destanı ismini taşımaktadır (Gezer, 2023: 134). Himmet Biray, Cıkır isimli şiirinden şairin çiftçilikle meşgul olduğunun tahmin edilebileceğini söyler (1989: 13). Onun bilinen diğer bir eseri, Türkmenlerin en eski devir tarihlerini, ataları olan Oğuzları ve

hakanları Oğuz Han'ı anlatan on iki bölümlük manzum bir Oğuzname'dir (Biray, 1990: 23; Ercilasun, 2019: 79). Ercilasun bu eseri Andelib Oğuznamesi (Türkmenistan Türkmenleri Oğuznamesi) adıyla incelemiştir (2019: 79). Şairin Fuzûlî'nin eserine yazdığı Yanmaz mı? isimli tahmisi dönemini hicvetmektedir (Öztürk, 2008: 15).

4. Doğu Türkistan Sahası (Yarkend / Saidiye / Kâşgar Hanlığı (1514-1678/1696) ve Hocalar Devri (1678-1759 / 1696'dan sonra-1762) ve Yakup Bey Devleti (1863-1877)

Doğu Türkistan bölgesinde kurulan Yarkend Hanlığı ile ilgili Küçük Buhara, Kâşgarya ve Altışehir (Aksu, Üç Turfan, Hotan, Kâşgar, Yarkend ve Kuça), Tarım Havzası gibi adlandırmalar yapılmıştır (Çelik, 2012: 65). Yarkend Hanlığı'ndan sonra Hocalar Devri ve Yakup Bey Devleti dönemlerinde de şairler yetişmiştir. Bu döneme ait eserler veren şairler ve manzum eserleri şunlardır:

Muhammed Emin / İmin Hocamkulu Hirkatî, Gumnâm (doğ. 1634-öl. 1724): 17. yüzyılın sonları ya da 18. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen Divân-ı Gumnâm adlı eserinin bilinen iki nüshası bulunmaktadır. Muhabbetnâme/Muhebbetname ve Minnetkâm (1670) adlı destanı vardır (Ercilasun, 2023: 125; Uysal, 2019: V; Boltabayev, 2012: 1, 5).

Muhammed. B. Abdullah Harâbatî, Muhammed Binni Abdullah Harâbatî, Ferzend-i Mevlânâ Rûmî (doğ. 1637/38-öl. 1730-35 arası): Harâbatî mahlasıyla Özbekistan ve Uygur Özerk bölgesinde iki şair vardır. Özbekistan'daki şair Mevlânâ Harâbatî adıyla anılmakla birlikte onun ailesinden olan diğer Harâbatî'ler arasında kim olduğu netleşmemiştir. Muhammed b. Abdullah Harâbatî, Doğu Türkistan'da yaşamıştır, manzum-mensur karışık olarak yazılmış Fakr-nâme adlı eserinin sonunda yer alan Gazel-i Meşreb gazelinin dışında (Yürümez, 2021: 154, 156-157) Mesnevî-i Harâbatî (1732-1734) adlı manzum eseri bulunmaktadır; (Hayat, 2019: vi, 50).

Muhammed Sıddık/Sıddîk Zelîlî (doğ. 1676/1680-öl. 1742'den sonra/1755): Zelîlî'nin, Divan-ı Zelîlî; seyahatleri, efsane ve rivayetlerin de yer aldığı Sefernâme (1718); menâkıb türünde Tezkire-i Çilten/Tezkire-i Çihiltan (1736) ve Tezkire-i Hoca Muhammed Şerif/Şerîf Buzurgvâr (1742/1742-1744) adlı manzum eserleri bulunmaktadır (Ercilasun, 2023: 126-127; Tosun, 2012: 446-447; Kılıç, 2014: 3-4).

Ömer Karim Nevbetî, Hotenli Nevbetî, Nöbitî, Nöbetî, Nâvbetiy, Noubetiy, Novbati, Nâvbitî, Navbati (doğ. 1690/91/92/96/97/98- öl. 1760'tan sonra): Lirik, mutasavvıf bir şair olarak nitelendirilen Nevbetî'nin 1747 yılında tamamladığı Divân-ı Nevbetî adlı bir divanı bulunmaktadır (Yılmaz, 2014: 24; Sağdıç, 2021: 60-63).

Molla Muhammed Abdulalim b. Ahund Muhammed, Şair Ahun (): Hocam Padişah'ın isteği ile yazılan İslâm-Nâme (1767 ya da 1756) dönemin tarihine kaynaklık eder (Çelik, 2012: 79).

Abdürrahim Nizârî (doğ. 1776-öl. 1849): Ferhad Şîrin, Leylî Mecnun gibi mesnevileri yazdığı Muhabbet Destanları Divanı'nı iki arkadaşı ile hazırlamıştır (Ercilasun, 2023: 127).

Molla Bilal Nâzımî, Bilâl Nâzım, Bilal Nazım (doğ. 1824/5- öl. 1900): Uygur klasik edebiyatının son temsilcilerinden sayılan Bilal Nazım'ın manzum eserleri Gazeliyat (1852) ve Çanmoza Yüsüphan (1882) adlarını taşımaktadır. Ayrıca manzum-mensur karışık bir eser niteliğindeki Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin (1876, bs.1880) adlı eserinin içerisinde muhammes-i Bilâlî adlı beş bentlik bir muhammes yer almaktadır (Mollavutov, 2014: 58-59; Karahan Kök, 2017: 141-142).

Mollâ Muhammed Niyâzî (19. yy.): Dâstân-ı Mansûr adlı eseri Yesevî hikmetleri tarzında dörtlükler hâlinde (Tosun, 2012: 445).

G. Jarring'in Doğu Türkistan'da tespit ettiği, beyitler hâlinde yazılmış münazaralar vardır: At Birle Tivenin Sözleşkeni “At İle Devenin Konuşması”, Yemekler Münazarası (20. yüzyıl başları, edinme tarihi 1930 Kâşgar), Mive Ceng Kitab “Meyveler Münazarası” (20. yüzyıl başları, edinme tarihi 1929 Kâşgar) (Abik, 2005: 28, 30-31). Jarring koleksiyonunda, 1877'den sonra yazıldığı tahmin edilen “Kumâr-baznıñ Hikâyesi” ve “Endicânlıknıñ Hikâyesi” adlı manzum hikâyeler tespit edilmiştir (Yıldızlı & Alemdar, 2022: 51-52).

5. Hokand Hanlığı (1710-1876)

Hokand Hanlığı'nın sınırları, Fergana vadisi ile birlikte doğuda Issık Göl, batıda Sir-Derya, güneyde Pamir Dağları ve kuzeyde Kazakistan bozkırlarını içine alır (Saray, 2017: 2).

Hokand edebî muhiti, zengin eserler veren pek çok şair yetiştirmesi sebebiyle bu dönem edebiyatını değerlendirirken başlı başına araştırma konusu olarak değerlendirilmelidir.

Mulla Veli oğlu Meşreb Abdurrahim, Baba Rahîm Meşreb, Şah Meşreb, İşan Meşreb, Baba Meşreb, Meşreb-i Nemenganî, Meşreb, Meşreb-i Mehdî, Meşreb-i Kalender, Meşreb-i Asî, Meşreb-i Dîvâne, Dîvâne-i Meşreb, Têlbe Meşreb (doğ. 1640-öl. 1711): Divan'ı, Kitâb-ı Mebde-i Nûr ve Kimyâ adlı mesnevileri ve Manzum Fatiha Tefsiri olan mutasavvıf bir şairdir (Ercilasun, 2023: 126; Gedik, 2017: 18, 26). Köprülü, Kalenderî dervişi Nemengânî Baba Rahîm Meşreb olarak bahsettiği şairin sufiyane lirik şiirleri ile bütün Türkistan'da büyük bir şöhret kazandığını ve divanının pek çok defa basıldığını söyler (1963: 320).

Hoca Nazar Gayibnazaroğlu, Hoca Nazar Hüveydâ, Hocamnazar Hüveydâ (doğ. 1704-öl. 1780): Vefatının ardından torunlarının bir araya getirdiği Divan'ı vardır ve bu divan içinde yer alan üç mesnevisinden birisi Râhat-ı Dil adını taşımaktadır. Divanındaki şiirleri dinî-tasavvufî konularda yazmıştır. Râhat-ı Dil adlı mesnevisi de pendname türündedir (Ercilasun, 2023: 127; Toprak, 2017: 16-18). Divanının 1856 tarihli bir nüshası Hindistan'da bulunmaktadır (Bilkan, 1998: 89).

Emîr Said Muhammed Ömer Han, Emîr / Emîrî (doğ. 1787-öl. 1822): Divan'ı bulunan hükümdar, sarayında himaye ettiği yetmişten fazla şairle birlikte edebî faaliyetlere yön vermiştir. Emîr mahlasıyla Nevâyî tarzında yazdığı şiirleri, Çağatayca ve Farsça gazelleri vardır. Divanının giriş bölümü otobiyografisi mahiyetindedir. Oğlu ve eşi de şairdir (Eckmann, 1963: 130; Alpay, 1974: 254).

Mahiler / Mahlar Ayim, Mâhlarâyim, Kâmile / Nâdire (doğ. 1790/1792-öl. 1842): Ömer Han'ın eşidir, ilk şiirlerinde Kâmile, daha sonraları Nâdire mahlasını kullanmıştır. Çağatayca ve Farsça (Meknune mahlasıyla) yazılmış iki (*Tekin'e göre üç*) divanı bulunmaktadır (Eckmann, 1963: 131; Tekin, 2010: 39; Tekin, 2011: 1848).

Nâdir, Nâdirî, Uzletî, Mehcûrî ve Şerifî (1752-1850): Çağatayca ve Farsça yazılmış divanının iki el yazması vardır (Tekin, 2011: 1848).

Âdinam Muhammed Ma'den (doğ. 1761-öl. 1838/1868): Türkçe ve Farsça şiirlerinden oluşan divanı vardır (Tolkun, 2018: 68; Tekin, 2011: 1848).

Cihan Hatun, Cehan Atin, Üveysî / Veysî, Üveysî Cihan Hatun (doğ. 1779-öl. 1845): Üç (*Tekin'e göre dört*) divanı, Vâkı'a-i Muhammediye / Vakîât-ı Muhammed Ali Han ve Kerbelâ(nâme) adlı iki mesnevisi vardır. Divanlarının iki nüshası kendi eliyle, diğerleri kendisinden sonra yazıya geçirilmiş, son nüsha ise 1871 yılında kitap hâline getirilmiştir. Çistan türünde elli üç şiiri vardır. Muhammed adlı oğlunun Mecnun, Kuyaşhan adlı kızının da Hâki mahlasıyla yazdığı şiirleri bulunmaktadır (Eckmann, 1963: 134; Ercilasun, 2023: 127; Tolkun, 2001: 171-172; Tekin, 2010: 29-30).

Muhammed Alî (Madalî) Han, Han (doğ. 1808/1810- öl. 1842): Ömer Han'ın oğludur ve hanlığın en güçlü zamanlarını yaşadığı dönem onun dönemidir (Barthold, 1987: 555). Leylâ u Mecnun adlı yarım kalan bir mesnevisi vardır (Eckmann, 1963: 132).

Abdülkerim, Nemenganlı Fazlî (19. yy): Saray şairidir, günümüze ulaşamayan bir divanı vardır. Onun hazırladığı Mecmû'atü's-Şu'arâ-i Fazlî / Mecmû'a-i 'Ömer Hân / Mecmû'a-i Şâirân adlı antolojide (1821) yetmiş beş (*Tekin'e göre* altmış üç) Ferganalı şair, Mahzune ve Nadire'nin de şiirleri bulunmaktadır. Divanları günümüze ulaşan Gâzî, Mahmûr, Emîrî, Hiclet, Edâ, Nâzil Hocendî vd. isimler de bu antolojide anılmaktadır. Eckmann'a (1963: 131) göre döneminin en sevilen şairidir (Tekin, 2011: 1847). Ömernâme adlı Farsça manzum bir eseri vardır (Şen, 2022: 5-6).

Gâzî (18. yy. ikinci yarısı-19. yy. başları): Dört el yazma nüshası bulunan divanı vardır (Tekin, 2011: 1847).

Abdülazîz Meczûb-ı Nemengânî, Meczûb-ı Nemengânî (doğ. ?-öl. 1849/1857): Mutasavvıf bir şairdir ve Çağatayca Divanı çeşitli nüshalarında Divan-ı Meczûb / Divan-ı Meczûb Nemengânî adıyla anılmaktadır, bunun dışında mesnevileri ve Çağatayca Evliya Tezkiresi bulunmaktadır. Divanının nüshalarından birinde Sakinâme-i Hazreti Meczûb adlı eseri vardır. Hikmet-i Meczub adlı eserde ise üç mesnevi ve beş gazeli yer almaktadır (Cörabayev, 2005, Tokdemir, 2018: 12-14'ten). Öztürk, divanın yazılış zamanını "Çağatay edebiyatından Özbek edebiyatına geçiş dönemi" olarak ifade etmiştir (1995: I).

Muhammed Şerif, Gülhanî (doğ. 1780-öl. 19. yy. ortaları): Türkçe ve Farsça yazdığı şiirleri vardır. Divanı olduğu bilinmektedir (Eckmann, 1963: 135). Tekin (2010: 25), şairin çeşitli mecmua ve tezkirelerde on iki gazeli ve bir Farsça kasidesi bulunduğu bilgisini verir.

Cüneydullah Hâzık, Hâzık Tabib (doğ. 18. yy. sonu-öl. 1843 ya da 1721-1805): Önce Ömer Han'ın sarayındaki şairler arasına katılmış, daha sonra Hîve'ye gitmiştir. Çağatayca ve Farsça birer divanı, Yûsuf u Zelîhâ adlı Farsça bir mesnevisi vardır³ (Eckmann, 1963: 138-139).

Molla Şîroğlu Mahmud, Mahmûr (doğ. 18. yy. sonu ile 19. yy. başları - öl. 1884): Babası Molla Şîr, Ekmel mahlası ile şiirler yazmıştır. Mahmûr'un Nevâyî tarzında yazdığı ilk şiirlerinin dışında hiciv şiirleri, divanı ve Hepelek adlı gazeli bilinmektedir. Farsça şiirleri de vardır (Eckmann, 1963: 140).

Yusuf Seryâmî Muhammed Yusuf Molla Abdüşükür oğlu, Molla Yusuf Seryâmî (1840-1912): Cedit edebiyatı temsilcilerinden etkilenen şairin şiirleri, "Beyaz" (1893, 1907), "Armuğan-i Hislet" (1911), "Beyaz-i Muhalla" (1912), "Beyaz-i Gülşen-i Eş'âr", "Beyaz-i Hazinî" (1912) vd. mecmularda yer almaktadır. Divan-ı Mevlevî Yusuf Seryâmî (1914) ise şair öğrencisi Tevella tarafından bir araya getirilen şiirlerinden oluşmaktadır (Khasanov vd., 2022: 190-192).

Muhammed Emin Mirza Hoca, Mukimî (doğ. 1851-öl. 1903): Ceditçi şairlerdendir. Divanı vardır. Mesnevi ve muhammes türünde yazdığı hiciv şiirleri de bulunmaktadır. Mesnevilerinden en bilinenleri Tanâbçılar (Arazi ölçenler), Dâdhâhım (Muhtarım), Zavodçı bay (Zengin fabrikatör), Hacv-i Viktor (Viktor= Bekturbay Ahmet hakkında hiciv), Toy (Ziyafet), Evliyâ'dır. Hepelek adlı gazele yazılmış muhammesi ve Veksel (Bono) adlı diğer bir muhammesi de hiciv şiirlerindendir. Bunun dışında Seyâhatnâme adlı kıtalarla yazılan manzum bir gezi eseri vardır. Ayrıca yazdığı mektuplarda yer alan çok sayıda Farsça şiiri bulunmaktadır.

³ Akyüz (2012: 75), Cüneydullah Hâzık'ın doğum yerinin Faryab olduğu bilgisini vererek onu Afganistan sahası içerisinde göstermiştir.

Türkistan Vilâyetinin Gazeti'nde de yayımlanan bazı şiirleri vardır (Eckmann, 1963: 142-143; Ercilasun 2023: 128).

Ubeydullah Salih, Zevkî (doğ. 1853-öl. 1921): Demişhân (1875), Efendiler (1916) vb. hicivler yazmıştır. Ceditçi şairlerdendir, şiirleri divanda toplanmamıştır (Eckmann, 1963: 152).

Zakircan, Furkat / Furkatî (doğ. 1858-öl. 1909): Rusların politikasını tenkit eden bir şiiri sebebiyle sürgüne gönderilmiş, İstanbul'da da bir süre yaşamıştır. Divan şiirinin pek çok türündeki şiirleri, antolojilerde ve Türkistan Vilâyetinin Gazeti'nde yayımlanmıştır. Manzum mektupları da bulunmaktadır. Ceditçi şairlerdendir (Eckmann, 1963: 142, 145, 151). Eckmann'ın örnek olarak gösterdiği şiirlerinden bazıları şunlardır: Şaydın koya ber, sayyâd (müseddes), Tuf redifli (hiciv), Gimnaziya (gazel), Nagme bezmi (Konser) (mesnevi) (1963: 147-150). Onun Keşmirli Kızga, Kızların, İntizar Öltürgüsü, Kem Kem Bolur isimli gazellerine döneminin diğer şairleri olan Mukimî ve Yarı (1853-1944) muhammesler bağlamışlardır (Alpay, 1974: 256, Kerimov 1958 ve Resul 1960'tan).

Molla Yoldaş Törebay Oğlu Hilvetî / Halvetî, Hilvetî Molla Yoldaş, Hilvetî İşan, Hilvetî Damla (doğ. 1858-öl. 1921): Çağatayca ve Farsça şiirleri barındıran iki divanı, Çağatay edebiyatında tespit edilebilen ilk mevlit olarak bilinen Mevlid-i Şerif-i Türkî/ Mevlid'ün-Nebî 'Aleyhi's-Selâm; Seyr-i Cibâl (1910) adlı seyahatname türündeki mesnevisi; Çerag-ı Mektep adlı dinî eseri bulunmaktadır (Çayan 2015: 346-47, 350).

Ziyavuddinhan Katta Hocaoglu Hazinî Tora Hokandî, Hazin / Hazinî Hokandî (doğ. 1867-öl. 1923): Divanı ve şiir mecmualarında yayımlanan şiirleri bulunmaktadır (Yığın 2011: 18, 28).

Yoldaş Hoca Ata Hoca Oğlu Dâgî'nin (doğ. 1880-öl. 1967) hazırladığı Dâgî Divanı'nda onun ve devrinin şairlerinin şiirleri de bulunmaktadır (Çayan, 2015: 347, 350).

Mirza Meryemhan Kitobdorova, Mirzahan, Bibihan, Bibi Meryem, Bibi Meryemhan, Buvican, Bibi, Kitobdar kızı, Hânî (doğ. 1884-öl. 1967): Ailesinin kökeni Mirza Kalender (Muşrif) ve Mirza Eyyüb (Behçet) adlı şairlere dayanan Mirza Meryemhan'ın Vakıa-i Hâile-i Kerbela-i Pürbela adlı mersiyesi; içinde bir Farsça, bir Tacikçe şiirinin de yer aldığı Divanı ve Mevlûdü'n-Nebî adlı eseri vardır (Çimen, 2022: 18, 21-22, 50, 53).

Osman Hoca Zarî: Gazelleri, muhammes ve müseddesleri dışında hicivleri de vardır. Ceditçi şairlerdendir. Zevkî, Mukimî ve Furkat adlı şairlerle dostluk kurmuştur (Eckmann, 1963: 142, 153).

Molla Şemsî, Nemenganlı Şevkî: 19. yüzyılın ikinci yarısında Şevkî mahlasını kullanan pek çok şair vardır, Nemenganlı Şevkî'ye ait olduğu kesin olarak bilinen Ceng-nâme-i Hudâyâr Hân ve Pendnâme-i Şevkî adlı iki mesnevi bulunmaktadır (Eckmann, 1963: 153).

6. Afganistan Bölgesi

Emir Şîr Ali Han (Hükümdarlığı 1842-1845) ve oğlu **Hüdâyâr Han** klasik edebiyat geleneğini sürdürmüştür (Alpay, 1974: 254).

Tengri Berdi, Tengri Berdi, İbreti (doğ. 1771?): Afganistan Özbek Türklerinden Tengri Berdi, 1853/1854 yılında Çağatay Türkçesiyle dinî konularda bir eser yazmıştır. Eser, Kitâbu Müfidü'l-Emvât ve Fevzü'n-Necât (1889/1890) adlı iki kitaptan oluşmaktadır ve ismi verilmemiş üçüncü kitaba 7 varaklık bir giriş de bulunmaktadır (Masumi, 2013: 139-140; Masumi, 2021: 11-15).

Akyüz çalışmasında, "Afganistan, Faryab Edebî Muhiti, Geç Dönem Çağatay Edebiyatı Şairleri" başlığı altında mahlasları ile birlikte şu isimleri ve manzum eserlerini tanıtmıştır:

Buhari, Mirza Şevket Buhari, Şehid (Şeyhulislam) Oğlu Mirza Şevketullah Şeyhulislam (XVII. yüzyıl)⁴; Peleng Puş, Nadir Niyaz Kadiri, Nadir Niyaz Anhoyi (XVII. yüzyıl) - Salgeç (Gurbetname), Divan; İşan Çut Halife, Şah Veysi, Damulla Cebbarkul Oğlu İşan Çut Halife (XVIII.-XIX. yüzyıl) - Divan; Mehvi, Mevlana Nimetullah Mehvi (XVIII-XIX. yüzyıl) - Divan-ı Şeyh Nimetullah Mehvi; Miskin, Sufi Hazret Kul Çermger Oğlu Molla Muhammed Kuli Miskin (1849-1939) - Divan; Damla Bidil, Damulla Bidil, Mir Kasım Oğlu Şera/efeddin Şeref (1874-1945) - Divan; Mukim-i Andhoyi, Hudaykul Oğlu Molla Muhammed Mukim (1875-1951) - Divan; Feyzi, Hacı Muhammed Tahir Oğlu Elhac Damla Aşurkul Feyzi (1886-1946) - Divan (2012: 61, 65, 66, 71, 73, 77-78, 80-82, 84, Seyyid Nurullah Eminyar 2009'dan ve Elhac Muhmmmed Emin Kazimi 2006'dan).

7. İdil-Ural Bölgesi:

Abdürrahim Otuz İmeni (doğ. 1752-öl. 1835): Cenâhu'l-felâh fî zemmi mübâh, Gurbetnâme, Tenzîhü'l-efkâr fî nesâyihî'l-ahyâr, Risâle fî mühimmeti'z-zamân (1840, 1889), adlı risaleleri; Tuhfetü'l-gurebâ ve Letâifü'l-ezâ, Avârifü'z-zamân, adlı eleştiri temalı eserleri; Dürretü'l-fâhire Yaki Âhiretnâme, Neşrü't-tekrîb (1840), Ebyât-ı Türkî Der Zemmi Dünyâ, Bahs-i Nihân bi-Cevân, Selam Sinden Kitirdi Bir Filan, Bu Bir Nüşa-i Latifdür, Beyt Der Zemm-i Sûfiyân me-Zamâne (Farsça) adlı manzum eserleri bulunmaktadır (Ercilasun, 2023: 127; Türkoğlu & Maraş, 2007: 12).

8. Kırgızistan Bölgesi:

Molla Kılıç Şamırkanuulu, Molla Kılıç Törekeldi, Moldo Kılıç (doğ. 1866/68-öl. 1917): 1911 yılında Kazan'da basılan Kısas-i Zelzele, dil özelliği bakımından Çağataycadan Kırgızca'ya geçiş döneminde yazılmış ve gazel olarak tanımlanan dinî bir şiir örneğidir (Yıldız, 2010: 7-9). Kanattu, Buudayık, Bürküttün Toyu adlı şiirleri Tamsilder adlı eserde Arap harfli olarak basılmış (1925); 1991 yılında ise tüm şiirleri Kazaldar isminde kitap olarak yayımlanmıştır (Tan, 1998).

9. Diğer isimler:

Yukarıda tespit edilen isimlerin dışındaki bazı şair ve müelliflerin doğduğu, yaşadığı yer belli değildir. Bazı isimler de bölgeye sonradan gelerek eserleri keşfeden araştırmacı, seyyah vd. kişilerdir. Keşfettikleri, tanıttıkları eserlerle bu yüzyıla ait metinleri kayıt altına almışlardır. Bu türden eserlerin hangi bölgeye ait olduğu belli olmadığı için bu başlık altında kronolojik olarak tasnif edilmiştir.

Hâlis: A. J. E. Bodrogligeti'nin 1964-1965 yıllarında Türkiye'de şiirler mecmuasında keşfettiği, Orta Asya'da 18. yy. sonu 19. yy. başında yazıldığını tahmin ettiği Hâlis'in İbrahim Kıssası da bu eserler arasındadır (1975: 2-3, 7).

Mirzâ Ahmed bin Mirzâ Kerîm, Âzâd: Müellifin Uygur veya Özbek muhitine mensup ve Mûsâ-Nâme adlı eserinin de 20. yüzyılın başlarına ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu eserde Mûsâ-Nâme mesnevisi, Bîbî Rabia Mersiyesi ve Gazel-i Diger Mersiye adlı şiirler bulunmaktadır (Aşçı, 2012: 14, 16).

Çağatayca Kéyik-nâme: 52 beyitten oluşan ve dinî bir hikâyeyi işleyen manzume Fikret Turan tarafından incelenerek yayımlanmıştır. Metnin yazarı ve tarihi hakkında bilgi yoktur (2019b: 201-202).

⁴ Akyüz, Cüneydullah Hâzık'ın kardeşi olduğu bilgisini verdikten sonra onu Afganistan sahası içerisinde göstermiştir (2012: 65).

C. Türlerine ve Temalarına Göre Klasik Sonrası Devir Çağatayca Manzum Eserler

Yukarıdaki bilgilerde şairlerin hangi sahalarda eserler verdiği gösterilmiştir. Bu şairlerin tespit edilen ve içerikleri hakkında bilgiye ulaşılan eserleri, türlerine ve temalarına göre aşağıda tasnif edilecektir. Belirlenen türlerin alfabetik sıralamasına göre bu türlerdeki eserler şunlardır:

Çistan:

Bu türde Üveysî / Veysî'nin (doğ. 1779-öl. 1845) elli üç şiiri bulunmaktadır.

Destan:

Muhabbetnâme/Muhebbetname ve Minnetkâm (Hirkatî/Gumnâm, 1670)

Dânâ Ata Oğuznamesi (İhsan Şeyh Dâna Ata, 17. yy)

Andelib Oğuznamesi (Andelib, doğ. 1660/1665/1670- öl.1740 / doğ. 1711- öl.1770)

Kıssa-yı Fir'avn (Andelib, doğ. 1660/1665/1670- öl.1740 / doğ. 1711- öl.1770)

Divan:

Divan (Baba Rahim Meşreb, doğ. 1640-öl. 1711)

Divân-ı Türkî (Navvab Âğır Han, 17. yy. ikinci yarısı)

Divan-ı Zelîlî (Zelîlî, doğ. 1676/1680-öl. 1742'den sonra/1755)

Divan (Peleng Puş, Nadir Niyaz Kadiri, XVII. yüzyıl)

Divân-ı Gumnâm (Hirkatî/Gumnâm, 17. yy. sonu/18.yy başı)

Divan, bir nüshası 1856 tarihli (Hoca Nazar Hüveydâ, doğ. 1704-öl. 1780)

Divan (Saykali / Hisriy, doğ. 1730-öl. 1789)

Divan, (Mahtumkulu, doğ. 1733-öl. 1783?)

Divân-ı Nevbetî (Nevbetî, 1747)

Divan (Nâdir, Nâdirî, Uzletî, Mehcûrî ve Şerifi, 1752-1850)

Muhabbet Destanları Divanı (iki arkadaşı ile birlikte Nizârî, doğ. 1776-öl. 1849)

Divan (Emîr / Emîrî, doğ. 1787-öl. 1822)

Divan (Ma'den, doğ. 1761-öl. 1838/1868)

Divan 1, Divan 2, Divan 3, Divan 4 (1871'de kitaplaştırılmış) (Üveysî / Veysî, doğ. 1779-öl. 1845)

Dibaçe-i Divan ve Gazaliyat-ı Şevkî / Divan-ı Şevkî (Şevkî Kettekorganî, doğ. 1785-öl. 1871)

Divan 1, Divan 2, Divan 3 (Kâmile / Nâdire, doğ. 1790/1792-öl. 1842)

Divan (Gâzî, 18. yy. ikinci yarısı-19. yy. başları)

Divan (Mücrim-Âbid, 18. yy. ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk yarısı)

Divan (Hâzık Tabib, doğ. 18. yy. sonu-öl. 1843 ya da 1721-1805)

Divan (Mahmûr, doğ. 18. yy. sonu ile 19. yy. başları - öl. 1884)

Divan (Gülhanî, doğ. 1780-öl. 19. yy. ortaları)

- Divan (İşan Çut Halife, XVIII.-XIX. yüzyıl)
Divan, Divan-ı Şeyh Nimetullah Mehvi (Mehvi, XVIII-XIX. yüzyıl)
Divan (Mûnis Hârezmî, 1805)
Mu'nisü'l-'Uşşâk (Mûnis Hârezmî, 1814/15)
Ta'vîzü'l-'Âşıkîn (Âgehî, doğ. 1809-öl. 1874)
Divan / Dîvân-ı Kâmil (Kâmil Hârezmî, doğ. 1825-öl. 1899)
Divan, Divan-ı Meczûb, Divan-ı Meczûb Nemengânî (Meczûb-ı Nemengânî, öl. 1849/1857)
Divan (Miskin, 1849-1939)
Divan (Nemenganlı Fazlî, 19. yy)
Divan (Mukimî, doğ. 1851-öl. 1903):
Divan 1, Divan 2 (Hılvetî / Halvetî, doğ. 1858-öl. 1921)
Divan (Hazinî Hokandî, doğ. 1867-öl. 1923)
Divan (Damla Bidil, 1874-1945)
Divan (Mukim-i Andhoyi, 1875-1951)
Dâgî Divanı (Dâgî, doğ. 1880-öl. 1967)
Mirza Meryemhan Divanı (Hânî, doğ. 1884-öl. 1967)
Divan (Feyzi, 1886-1946)
Divan-ı Mevlevi Yusuf Seryâmî (Molla Yusuf Seryâmî, 1914)
Gazel
Gazel-i Meşreb (Fakr-nâme sonunda, Mevlânâ Harâbâtî, doğ. 1637/38-öl. 1730-35 arası)
Şu'arâ (şairler) (Mûnis Hârezmî, doğ. 1778-öl. 1829)
Hikmet-i Meczub (Meczûb-ı Nemengânî, öl. 1849/1857)
Gimnaziya (Furkat / Furkatî, doğ. 1858-öl. 1909)
Keşmirli Kızga (Furkat / Furkatî, doğ. 1858-öl. 1909)
Közlerin (Furkat / Furkatî, doğ. 1858-öl. 1909)
İntizar Öltürgüsü (Furkat / Furkatî, doğ. 1858-öl. 1909)
Kem Kem Bolur (Furkat / Furkatî, doğ. 1858-öl. 1909)
Hepelek (Mahmûr, doğ. 18. yy. sonu ile 19. yy. başları - öl. 1884)
On iki gazel (Gülhanî, doğ. 1780-öl. 19. yy. ortaları)
Gazeliyat (Bilâl Nâzım, 1852)
Çanmoza Yüsüphan (Bilâl Nâzım, 1882)
Sellemnâ redifli gazel (İvaz/Evez Otar/Öter, doğ. 1884-öl. 1919)
Sellemnâ redifli gazel (Muhammed Kâmil İsmâil Dîvânoğlu / Dîvânî, doğ. 1887-öl. 1938)

Hikmet:

Kıssa-i İr Hubbî / Kıssa-i Hubbî Hoca (1899) (Kul Şerîf, doğ. 1617-öl. 1697/8)

Kaside:

Der beyân-ı ta'rîf ü tavsîf-i Taşkend (Kâmil Hârezmî, 1897-1898)

Kıssa:

Hâlis'in İbrahim Kıssası (Hâlis, 18. yy. sonu 19. yy. başı)

Kıssa-i Zelzele (Moldo Kılıç, 1911)

Lügat / Sözlük:

Nisâb-ı Türkî/ Nisâb-ı Türkî-i Tûrân (Muhammed Yakûb Belhî, 17. yy)

Risale-i Fazlullah Han, Lügat-ı Türkî, Kalkûta Lûgati (Fazlullah Han, 1684)

Nisâb-ı Kutbiyye (Kelimetullâh Hâce Pâdişâh, 1837)

Mektup:

Manzum mektuplar (Furkat / Furkatî, doğ. 1858-öl. 1909)

Mersiye:

Bîbî Rabia Mersiyesi, Gazel-i Diger Mersiye (Âzâd, Mûsâ-Nâme içinde, 20. yy başları)

Vakıa-i Hâile-i Kerbela-i Pûrbela (Mirza Meryemhan Hânî, 1884-1967)

Mesnevi:

Kitâb-ı Mebde-i Nûr (Baba Rahim Meşreb, doğ. 1640-öl. 1711)

Kimyâ (Baba Rahim Meşreb, doğ. 1640-öl. 1711)

Sebâtü'l-Âcizîn (Sûfî Allahyar, öl. 1721)

Vagz-ı Azad (Âzâdî, doğ. 1700-öl. 1760)

Behiştname (Âzâdî, doğ. 1700-öl. 1760)

Hekayat (Âzâdî, doğ. 1700-öl. 1760)

Beş Namaz (Âzâdî, doğ. 1700-öl. 1760)

Râhat-ı Dil (Hoca Nazar Hüveydâ, doğ. 1704-öl. 1780)

Mesnevî-i Harâbâtî (Mevlânâ Harâbâtî, 1732-1734)

Ferhad Şîrin, Leylî Mecnun Mesnevileri (Muhabbet Destanları Divanı içinde, Nizârî, doğ. 1776-öl. 1849)

Vâkı'a-i Muhammedîye / Vakîât-ı Muhammed Ali Han (Üveysî / Veysî, doğ. 1779-öl. 1845)

Kerbela(nâme) (Üveysî / Veysî, doğ. 1779-öl. 1845)

Leylâ u Mecnun (Madalî Han, doğ. 1808/1810- öl. 1842)

Hikmet-i Meczub (Meczûb-ı Nemengânî, öl. 1849/1857)

Ceng-nâme-i Hudâyâr Hân (Nemenganlı Şevkî, 19. yüzyılın ikinci yarısı)

Pendnâme-i Şevkî (Nemenganlı Şevkî, 19. yüzyılın ikinci yarısı)

Tanâbçılar (Arazi ölçenler) (Mukimî, doğ. 1851-öl. 1903)

Dâdhâhım (Muhtarım) (Mukimî, doğ. 1851-öl. 1903)

Zavodçı bay (Zengin fabrikatör) (Mukimî, doğ. 1851-öl. 1903)

Hacv-i Viktor (Viktor= Bekturbay Ahmet hakkında hiciv) (Mukimî, doğ. 1851-öl. 1903)

Toy (Ziyafet) (Mukimî, doğ. 1851-öl. 1903)

Evliyâ (Mukimî, doğ. 1851-öl. 1903)

Nagme bezmi (Konser) (Furkat / Furkatî, doğ. 1858-öl. 1909)

Mûsâ-Nâme (Âzâd, 20. yy başları)

Seyr-i Cibal (Hılvetî / Halvetî, 1910, seyahatname)

Muhammes:

Muhammes-i Bilâlî (Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin içinde, Bilâl Nâzım, 1876, bs.1880)

Hepelek adlı gazele yazılmış muhammes (Mukimî, doğ. 1851-öl. 1903)

Veksel (Bono) (Mukimî, doğ. 1851-öl. 1903)

Münazara:

At Birle Tiveniñ Sözleşkeni “At İle Devenin Konuşması”

Yemekler Münazarası (20. yüzyıl başları, edinme tarihi 1930 Kâşgar)

Mive Ceng Kitab “Meyveler Münazarası” (20. yüzyıl başları, edinme tarihi 1929 Kâşgar)

Müseddes:

Şaydın koya ber, sayyâd (Furkat / Furkatî, doğ. 1858-öl. 1909)

Risale:

Cenâhu'l-felâh fî zemmi mübâh (Abdürrahim Otuz İmeni, doğ. 1752-öl. 1835)

Gurbetnâme (Abdürrahim Otuz İmeni, doğ. 1752-öl. 1835))

Tenzîhü'l-efkâr fî nesâyihî'l-ahyâr (Farsça-Türkçe, Abdürrahim Otuz İmeni, doğ. 1752-öl. 1835))

Risâle fî mühimmeti'z-zamân (Abdürrahim Otuz İmeni, 1840, 1889)

Sâkînâme:

Sakinâme-i Hazreti Meczûb (Meczûb-ı Nemengânî, öl. 1849/1857)

Seyahatname:

Sefernâme (Zelîlî, 1718)

Seyâhatnâme (Mukimî, doğ. 1851-öl. 1903)

Seyr-i Cibal (Hılvetî / Halvetî, 1910)

Tahmis:

Fuzûlî'nin eserine yazılan Yanmaz mı? adlı tahmis (Andelîb, doğ. 1660/1665/1670-öl.1740 / doğ. 1711- öl.1770)

Tercüme:

Yusuf u Züleyhâ (Hırâmî, doğ. 1796-öl. 1860)

Çâr Derviş (Hırâmî, doğ. 1796-öl. 1860)

Salaman ve Ebsâl (Âgehî, doğ. 1809-öl. 1874)

Sâdî Şirazi - Gülistân (Âgehî, doğ. 1809-öl. 1874)

Abdurrahman Câmî - Yûsuf ve Züleyhâ (Âgehî, doğ. 1809-öl. 1874)

Bedreddin Hilâlî - Şâh ve Gedâ (Âgehî, doğ. 1809-öl. 1874)

Tefsir:

Manzum Fatiha Tefsiri (Baba Rahim Meşreb, doğ. 1640-öl. 1711)

Türü belirtilmeyen manzum eserler:

Cıkır (Andelîb, doğ. 1660/1665/1670- öl.1740 / doğ. 1711- öl.1770)

Dürretü'l-fâhire Yaki Âhiretnâme (Abdürrahim Otuz İmeni, doğ. 1752-öl. 1835))

Neşrü't-tekrîb (Abdürrahim Otuz İmeni, 1840),

Ebyât-ı Türkî Der Zemmi Dünyâ (Abdürrahim Otuz İmeni, doğ. 1752-öl. 1835)

Bahs-i Nihân bi-Cevân (Abdürrahim Otuz İmeni, doğ. 1752-öl. 1835)

Salam Sinden Kitirdi Bir Filan (Abdürrahim Otuz İmeni, doğ. 1752-öl. 1835)

Bu Bir Nüsha-i Latifdür (Abdürrahim Otuz İmeni, doğ. 1752-öl. 1835)

Çanmoza Yüsüphan (Bilâl Nâzım, 1882)

Halk, Emeldarlarge, Sipahilerge (İvaz/Evez Otar/Öter, doğ. 1884-öl. 1919)

Kanattu, Buudayık, Bürküttün Toyu (Moldo Kılıç, Tamsilder adlı eser içinde 1925)

Konuları belirtilen eserler:

Hiciv Eserleri / Eleştiri temalı:

Tuhfetü'l-gurebâ ve Letâifü'l-ezâ (Abdürrahim Otuz İmeni, doğ. 1752-öl. 1835)

Avârifü'z-zamân (Abdürrahim Otuz İmeni, doğ. 1752-öl. 1835)

Hacv-i Viktor (Viktor= Bekturbay Ahmet hakkında hiciv) (Mukimî, doğ. 1851-öl. 1903)

Hepelek adlı gazele yazılmış muhammesi (Mukimî, doğ. 1851-öl. 1903)

Veksel (Bono) (Mukimî, doğ. 1851-öl. 1903)

Tuf redifli hiciv (Furkat / Furkatî, doğ. 1858-öl. 1909)

Demişân (Zevkî, 1875),

Efendiler (Zevkî, 1916)

Dinî temalı:

Salgeç (Gurbetname) (Peleng Puş, Nadir Niyaz Kadiri, XVII. yüzyıl)

Sebâtü'l-Âcizîn (Sûfî Allahyar, öl. 1721)

Ravzatü'ş-Şüheda (Saykali / Hisriy, doğ. 1730-öl. 1789)

Tezkire-i Çiltan/Tezkire-i Çihiltan (Zelîlî, 1736)

Tezkire-i Hoca Muhammed Şerif/Şerîf Buzurgvâr (Zelîlî, 1742/1742-1744)

Dâstân-ı Mansûr (Mollâ Muhammed Niyâzî, 19. yy.)

Müfîdû'l-Emvât (Tengri Berdi, İbreti, 1853/1854)

Fevzû'n-Necât (Tengri Berdi, 1889/1890)

Mevlid-i Şerif-i Türkî/ Mevlid'ün-Nebî 'Aleyhi's-Selâm (Hılvetî / Halvetî, doğ. 1858-öl. 1921)

Çerag-ı Mektep (Hılvetî / Halvetî, doğ. 1858-öl. 1921)

Mevlûdü'n-Nebî (Hânî, doğ. 1884-öl. 1967)

Çağatayca Kéyik-nâme (tarihi yok)

Pendname:

Râhat-ı Dil (Hoca Nazar Hüveydâ, doğ. 1704-öl. 1780)

Dönemin tarihi:

İslâm-Nâme (Şair Ahun, 1767 ya da 1756)

Sonuç

Bu çalışma Eckmann'ın eksik gördüğü tam bir şair ve eserler listesine ulaşmak için bir adım sayılabilir. Bir araya getirilen bu eserlerle birlikte son devir Çağatay Türkçesini geniş bakış açısıyla görmek ve değerlendirmek mümkün olacaktır. Sahaları ve eserleri ile anılan bu şairlerin sayısı, döneminin şair tezkirelerindeki kayıtlardan anlaşıldığı üzere daha fazladır.

Yazılmış olduğu sahalardan bakıldığında tespit edilen eserlerin büyük çoğunluğu Hokand Hanlığı sınırları içerisinde yer almaktadır. Manzum eserler çoğunlukla divan olarak tertip edilmiş, diğerleri ise mesnevi biçimiyle hikâye, destan ve seyahatname türünde kaleme alınmıştır. Bunların yanında tercüme eserler ve manzum sözlükler de vardır.

Eserlerin dilinde klasik Çağatay Türkçesinin yanında konuşma dilinin ve Rusçanın ne kadar etkili olduğu da incelemeye değer bir konudur.

Eserlerde dinî-tasavvufî konuların yanında hicivlerle birlikte o döneme ait güncel konuların da işlendiği ve böylelikle söz varlığını etkileyen yeni kavramların şiire etki ettiği görülmektedir.

Kadın şairlerin bu dönemde yer alan eserleri ve Çağatay şiirine olan katkıları önemlidir.

Dönemin beyaz adıyla hazırlanmış şiir antolojilerindeki bilgiler, şair tezkireleri ve günümüz yayınları karşılaştırıldığı takdirde yeni isimler bu bilgilere eklenmiş olacaktır.

Bilgi Notu

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yapılan bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Kaynakça

Abik, A. D. (2005). *Meyveler münazarası - Doğu Türkçesi* -. Seçkin Yayıncılık.

Abik, A. D. (2007a). Sûfî Allahyâr ve Sebâtü'l-Âcizîn'i: 18. yüzyıl doğu Türk edebî dilinde mahallîleşme eğilimleri üzerine. *International Journal of Central Asian Studies*, 11(1), 52-73.

- Abik, A. D. (2007b). Sebâtü'l-Âcizîn'in Kazan sahasında bir şerhi: Risâle-i 'Azîze. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 28-44.
- Açık, F. (2007). *Özbek edebiyatı*. Alp Yayınları.
- Akyüz, M. (2012). *Geç dönem Çağatay edebiyatından günümüze Afganistan Özbek edebiyatının tarihi gelişimi ve Faryab edebî muhiti*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alpay, G. (1974). XIX. yüzyıl Özbek edebiyatına genel bir bakış. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 21-22(1973-1974), 253-263.
- Aşçı, U. D. (2012). *Mirzâ Ahmed bin Mirzâ Kerîm Mûsâ-Nâme (inceleme-transkripsiyonlu metin-çeviri-dizin-tıpkıbasım)*. Palet Yayınları.
- Barthold, W. (1987). Hokand. *İslâm Ansiklopedisi* içinde (553-556. ss.), 5/1, Millî Eğitim Basımevi.
- Bilkan, A. F. (1998). *Hindistan'da gelişen Türk edebiyatı*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Biray, H. (1989). Andelip ve Oğuznamesi-I-. *Millî Folklor*, (4), 12-13.
- Biray, H. (1990). Andelip ve Oğuznamesi -2-. *Millî Folklor*, (5), 23-24.
- Bodrogligeti, A. (1975). *Hâliš's story of Ibrâhîm A Central Asian Islamic work in late Chagatay Turkic*. E. J. Brill.
- Boltabayev, S. (2012). *Muhabbetnâme ve mihnetkâm: (transkripsiyon - gramer incelemesi)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Caferoğlu, A. (2001). *Türk dili tarihi II*. Alfa Yayınları.
- Çayan, A. (2015). Molla Yoldaş Hılveti ve Çağatayca mevlidi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(10), 345-360.
- Çelik, M. B. (2012). Saidiye Hanlığı ve Hocalar devri kaynakları (1514-1762). *History Studies*, 4(4), 65-89.
- Çimen, F. (2022). *Mirza Meryemhan dîvânı*. Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Eckmann, J. (1958). Çağatay dili hakkında notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, (6), 115-126.
- Eckmann, J. (1963). Çağatay edebiyatının son devri (1800-1920). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (11), 121-156.
- Eckmann, J. (1966). *Chagatay manual*. Indiana University Publications.
- Eckmann, J. (2003). *Çağatayca el kitabı*. (Çev: G. Karaağaç), Akçağ Yayınları.
- Eraslan, K. (1993). Çağatay edebiyatı. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (168-176. ss.), 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cagatay-edebiyati>
- Ercilasun, A. B. (2019). *Nehir destan Oğuzname (Oguz Bitig)*. Dergâh Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2023). *Türk dili temel kitabı herkes için Türk dili*. Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- Fidancı, M. (1994). *Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi (inceleme-metin-sözlük)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Gedik, S. (2017). *Meşreb (Baba Rahîm) Mebde-yi Nûr (inceleme-metin-gramer-dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gezer, H. (2023). Son Dönem Çağatay yazı dilinin temsilcisi Nurm Muhammed Andelib'in Kıssa-yı Fir'avn Destanı. *Türkoloji*, 3(115), 127-149.
- Hayat, H. (2019). *Mesnevî-i Harâbâtî (inceleme-metin)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kafalı, M. (1994). Ebûlgazi Bahadır Han. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (358-360. ss.), 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebulgazi-bahadir-han>
- Kahraman, A. (2003). Mahtumkulu. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (393-394. ss.), 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahtumkulu>
- Kalandarov, M. (2012). Manzum eseri düz yazıya aktarmada “Haft Peyker” örneği. *Gazi Türkiyat*, 1(11), 67-77.
- Kaman, S. & Karagözlü, S. (2020). *Nisâb-ı Türkî (Nisâb-ı Türkî-i Tûrân) Çağatayca-Farsça manzum sözlük (inceleme-tenkitli metin-sözlük-dizin-tıpkıbasım)*. Gece Kitaplığı.
- Karahan Kök, N. (2017). Doğu Türkistan tarihini anlatan bir eser: Kitâb-ı Gazât Der Mülk-i Çin. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 1(1), 138-146.
- Khasanov, N., Kydyr, T., Tadzhiyev, K. (2022). 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başındaki Türkistan dinî-maarifî edebiyatına bir bakış (Seryâmî, Muhayyir, Hazinî örneği). *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (101), 187-209.
- Kılıç, F. (2014). Muhammed Sıdık Zelilî ve Sakinamesi. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (3), 1-7.
- Kızıltaş, E. (2012). *17. yy. sonundan 20. yy. başına kadar yaşayan Fergâna muhiti şairleri (hayatı ve eserleri)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koca, D. (2024). Doğu Türkçesinin önemli verimlerinden Muhammed Rızâ Âgehî'nin Riyâzü'd-Devle adlı eseri. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 8(1), 152-180.
- Konukçu, E. (1988). Abdürrahim Han. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (290. ss.), 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrahim-han>
- Köprülü, M. F. (1963). Çağatay edebiyatı. *İslâm Ansiklopedisi* içinde (270-323. ss.), 3, Millî Eğitim Basımevi.
- Mairambek kyzy, L. (2024). Rusçanın son dönem Çağatay Türkçesi üzerindeki sözcüksel etkisi. *Turkish Studies - Language*, 19(Ö1), 759-782.
- Masumi, A. R. (2013). Kitâbu Müfidü'l-Emvât ve Fevzü'n-Necât. *Bilimsel Eksen*, (9), 138-141.
- Masumi, A. (2021). *Tengri Berdi'nin 'Müfidü'l-Emvât' eserinin dil hususiyetleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitimi Enstitüsü.
- Mirza Bala (1979). Buhârâ Hanlığı. *İslâm Ansiklopedisi* içinde (768-771. ss.), 2, Millî Eğitim Basımevi.
- Mollavutov, S. (2014). Bilal Nazım (1825-1900). (Çev: D. Ersöz), *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (4), 57-63.

- Nizâmî, K. A. (1995). Evrengzîb. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (537-539. ss.), 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/evrengzib>
- Öztürk, A. (2008). *Nürmuhammet Andalıp'ın "Nesîmî" adlı eseri (giriş-dil özellikleri-metin-sözlük)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, J. (1995). *Meczûb Dîvânı (ilk 38 varak) Nemengânî 'Abdal-'Azîz Hoca metin-inceleme-sözlük*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sağdıç, H. (2021). Klasik Sonrası Dönem Çağatay Edebiyatı'nın Doğu Türkistan sahası şairlerinden Nevbetî ve divanı. *Uluslararası İdil - Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 3(5), 56-82.
- Sağlam, S. (2024, Aralık 30). Azadı, Dövmemmet. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. (2020) <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/azadi-dovletmemmet>
- Saray, M. (1998). Hîve Hanlığı. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (167-170 ss.), 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hive-hanligi>
- Saray, M. (2017). *Rus işgali devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki siyasi münasebetler (1775-1875)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sarıca, B. (2014). *Çağatayca-Farsça manzûm bir lûgat Nisâb-ı Türkî*. Grafiker Yayınları.
- Sarıyev, B. (2014). *Klasik düşüncenin Türkmen mimarları: Devletmehmet Azadi ve oğlu Mahtumkulu*. Akademik Kitaplar.
- Şen, H. (2022). XIX. yüzyılın ilk yarısında Hokand Hanlığı'nda kaleme alınan tarihî eserler. *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 1-22.
- Tamir, F. (2014). Özbek ve Kazak boylarının tarihi üzerine notlar. *Kardeş Kalemler*, 8(91), 69-77.
- Tan, A. (1998). *Moldo Kılıç'ın Kazaldar'ı (ses bilgisi ve şekil bilgisi incelemesi - metin ve çeviri)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, F. (2010). *XIX. yüzyıl Çağatay edebiyatının iki kadın şairi Üveysî ve Nâdire*. Ankara Vizyon Yayınevi.
- Tekin, F. (2011). Hanlıklar Dönemi Çağatay edebiyatı. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(1), 1843-1850.
- Togan, Z. V. (1987). Hârizm. *İslâm Ansiklopedisi* içinde (240-257. ss.), 5-1, Millî Eğitim Basımevi.
- Tokdemir, E. (2018). *Meczûb-ı Nemengânî'nin Çağatayca Evliya Tezkiresi'nin dil ve muhteva tahlili - giriş, metin, transkripsiyon, çeviri, inceleme, sözlük- (1-110 sayfa)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tolkun, S. (2001). Son devir Çağatay edebiyatının iki önemli kadın şairi: Nâdire ve Üveysî. *İlmi Araştırmalar*, (12), 167-174.
- Tolkun, S. (2018). Son dönem Klasik Doğu Türk şiirinde sellemnâ redifli gazeller. D. Hamroeva, U. Zhumasheva (Ed.), *I. Uluslararası Ali Şir Nevai Özbek Tarihi Kültürü ve Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri* içinde (67-81. ss.), Institution of Economic Development and Social Researches Publications.

- Toprak, F. (2017). *Hoca Nazar Hüveydā Rāhat-ı Dil inceleme-metin-dizin*. Grafiker Yayınları.
- Tosun, N. (2012). Çağatayca yazılmış menâkıpnameler. Y. Yaman (Ed.), *İslâmî Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri* içinde (437-454. ss.), Sütun Yayınları.
- Turan, F. (2019a). *Kelimetullâh Hâce Pâdişâh Çağatayca manzum sözlük Nisâb-ı Kutbiyye inceleme-metin-sözlük-dizin-tıpkıbasım*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turan, F. (2019b). Metin ve gramer özellikleri bakımından Çağatayca manzum Kâyik-Nâme hikâyesi. *Türkiyat Mecmuası*, 29(1), 199-214.
- Türkoğlu, İ. & Maraş, İ. (2007). Otuz-İmeni, Abdürrahim. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (11-12. ss.), 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/otuz-imeni-abdurrahim>
- Uysal, S. (2019). *Çağatay Şairi Gumnâm'ın yayımlanmış divânı (çeviriyazı, inceleme, indeks)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Üşenmez, E. (2011). Modern Özbek edebiyatı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(19), 115-169.
- Yığın, M. (2011). *Hazini Hokandi Divanı'nın transkribe metni ve Türkiye Türkçesine aktarılması*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, T. (2016). *Saykali Ravzatü'-Şüheda inceleme - metin - dizin 1. bölüm 1-236*. Bilgeoğuz Yayınları.
- Yıldız, M. (2010). *Molla Kılıç Töregeldi Kıssa-i Zelzele metin-inceleme-dizin*. Kömen Yayınları.
- Yıldızlı, M. E. & Temel Alemdar, E. (2022). *Üç hikâye (Geç Dönem Doğu Türkçesi)*. Doğu Kütüphanesi.
- Yılmaz, K. H. (2014). 18. yüzyılda yetişmiş Uygur Divan şairi Ömer Karim Nevbetî. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (3), 23-31.
- Yürümez, R. (2021). Çağatay Şairi Muhammed B. Abdullah Harâbâtî'nin hayatı ve eserleri. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, (24), 154-163.

EXTENDED ABSTRACT

From the 13th century onwards, the Turkish language was divided into East and West, and the written language between the 15th and 20th centuries in Central Asia was Chagatay Turkish. Although there are different classification studies for this 500 year period, the most common is the classification by J. Eckmann in 1966. In this classification, Chagatay Turkish has three sub-periods: "1. Pre-Classical Period (from the early 15th century until Nevâî's first divan in 1465) 2. Classical Period (1465-1600) 3. Post-Classical Period (1600-1921)". The subject of the study is limited to verse works belonging to the last of these three sub-periods, the "Post-Classical Period (1600-1921)".

After Eckmann's aforementioned classification, his article titled "The Last Period of Chagatay Literature", which covers the period between 1800 and 1920, is important for us to recognize the poets and authors, literary activities, and works produced between the years mentioned. In this study, situations such as the fact that a complete list of poets and their works was not prepared for the period after the classical period, that their works could not be identified even though they were mentioned in the sources of that period, or that the author could not be identified even though the work was available are revealed. The area Eckmann highlights about the works is the field of the Soviet Union, and he also says that Uzbek scholars have started studying this field. According to him, another deficiency is that a complete list of poets, authors, and works from this period has not been prepared. The last observation was the reason that determined the subject of this article. The preparation of the closest complete list will be the first step of a study aimed at eliminating the deficiencies identified by Eckmann in this field.

The document analysis method was used to collect data. The data obtained by this method were analyzed using thematic analysis method, a qualitative research technique. In this study, some poets whose works in verse were identified were identified. Bukhara Khanate (1500-1920), Baburlu Field (1510-1858), Khiva (Khwarezm) Khanate (1512-1920), East Turkistan Field (Yarkend / Saidiye / Kashgar Khanate and Khojalar Period (1514-1762) and Yakup Bey State (1863-1877), Except for the Hokand Khanate (1710-1731), the Idyl-Ural region, the Afghanistan region, the Kyrgyzstan region and the poets whose place of birth/living is unknown and the information about their works are classified. Sufi Allahyar, Turdî, Sabir (Saykali / Hisriy), Mufrim-Abid, Muhammad Sharif (Shevki Kettekorgani), Mullah Kurban (Hirami), Abdulahad Khan (Ajiz), Muhammad Sharif Can Mahdum, Abdurrahim Khan, Mollâ Ila Yâr (Ilahyar Kipchak Uzbek Ataci), Kelimetullâh Hâja Pâdishâh, Münis Khwarazmî, Muhammad Reza Âgehî, Kâmil Khwarazmî, II. Muhammad Rahim Khan (Fîrûz), Ivaz Otar, Devletmehmet Molla (Âzâdî), Mahdumkuli Fîrâkî, Muhammad Amin (Hirkatî), Muhammad B. Abdullah Harâbatî, Muhammad Siddîk Zelîlî, Poet Ahun, Abdurrahim Nizârî, Baba Rahim Meşreb, Hoca Nazar Hüveydâ, Ömer Khan (Amîr / Amîrî), Muhammad Alî (Madalî) Khan, Mahiler / Mahlar Ayim (Kâmile / Nâdire), Âdinamammed Ma'den, Jahan Hatun (Üveysî / Veysî), Nemenganlı Fazlî, Sultan Khan Töre, Muhammad Sharif (Gulkhanî), Junaidullah Hâzîk (Hâzîk Tabib), Mullah Shîroğlu Mahmud (Mahmûr), Muhammad Amin Mirza Hoca (Mukimî), Ubeydullah Salih (Zevkî), Zakircan (Furkat / Furkatî), Mirza Meryemhan (Hânî), Mahzûne, Shîr Ali Khan, Abdurrahim Otuz İmeni, Mullah Kılıç Shamırkanuulu, Hâlis are some of these poets.

In terms of the areas in which they were written, most identified works were located within the borders of Hokand Khanate. Manzum works were mostly organized as divans, while others were written in the form of masnavi in the genres of stories, epics, and travelogues. The book also contains translated works and dictionaries in verse.

It can be seen that in addition to religious-sufistic subjects, satires and contemporary issues of the period are also covered in the works, and thus, new concepts are introduced that affect the vocabulary of the poetry.

If the information in the poetry anthologies of the period prepared under the name "beyaz" and today's publications are compared, new names will be added to this information. The works of women poets during this period and their contributions to Chagatay poetry are significant.